

MODERN YAŞAMDA DİNİ DEĞERLERİN TELEVİZYONDA TEMSİLİ: “NİHAT HATİPOĞLU İLE İFTAR” PROGRAMI ÖRNEĞİ

Ali Emre Bilis*

ÖZET

Dini yönelimler, son dönemde dünya genelinde bir yükseliş içerisindeydirler. Bu yükseliş, modern yaşamın seküler ve tüketim odaklı değer anlayışıyla beraber dini değerlerin de temsil edildiği bir medya ortamının oluşmasına sebep olmaktadır. Dini kurum ve otoritelerin insanlara ulaşması konusunda en yaygın kullanılan medyum olarak televizyon ön plana çıkmaktadır. Modernizm tarafından yönetimsel ve toplumsal alandan uzaklaştırılan dini bilgi ve değerlerin bu alanlara geri dönüş çabaları televizyonda ortaya çıkan dini söylem alanlarında kendini göstermektedir. Bu çalışma, televizyon ve din arasında giderek yaygınlaşan bu yeni ilişki biçimini ve değer alanını değerlendirmeye odaklanmaktadır. Bu bağlamda, İslam dini için kutsal kabul edilen Ramazan ayı içerisindeki dini programlar arasında seçilen “Nihat Hatipoğlu ile İftar” programı üzerinden ve değer kavramı ekseninde nicel ve nitel analiz yapılmıştır. Yapılan analizler vasıtasıyla dini değerlerin ve bunları aktaran vaizin önem derecesi ile ilgili olarak çeşitli sonuçlar elde edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Değer, din, modernizm, televizyon

REPRESENTATION OF RELIGIOUS VALUES ON TELEVISION IN MODERN LIFE: THE CASE STUDY OF “IFTAR WITH NİHAT HATİPOĞLU” TELEVISION SHOW

ABSTRACT

Religious tendencies have been on the rise across the world in the recent period. This rise creates a media environment where religious values are represented together with the secular and consumption oriented values of modern life. Television comes forth as the most widely used medium employed by religious organizations and authorities to reach the audience. Removed from governmental and social areas by modernism, the comeback attempt of religious information and values make themselves apparent in the areas of religious discourse on television. This work focuses on the evaluation of the new relationship and value domain between television and religion that is becoming more common. In this context, qualitative and quantitative analysis has been applied on the axis of the value concept in “Iftar with Nihat Hatipoğlu” programme selected among religious shows aired during the Ramadan month, which is considered sacred in Islam. Various results have been acquired regarding the importance of religious values and the source that conveys them.

Keywords: Value, religion, modernism, television

---

* Dr., İzmir Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi

GİRİŞ

Günümüzde; televizyon, radyo, sinema ve gazete gibi geleneksel veya internet ve sosyal ağlar gibi yeni platformlara sahip olan medya, her türlü fikir ve düşüncenin ifadesi ve yaygınlaştırılması için neredeyse sınırsız imkânlar sunmaktadır. Bu imkânlardan en fazla yararlananlar arasında dini düşünce temsilcileri de bulunmaktadır. Dini gruplar veya din adamları olarak ifade edebileceğimiz bu temsilciler medyanın her alanına ve özellikle de televizyon dünyasına büyük ilgi göstermektedirler. Bu ilginin karşılık bulması neticesinde, televizyon ve din kavramları arasındaki ilişki; son yıllarda git gide gelişmektedir. Bu gelişmenin en önemli göstergeleri; sürekli dini yayınlar yapan tematik dini kanalların ortaya çıkması, yayın içeriklerinde dine daha fazla yer verilmesi ve dini program sayısının artmasıdır. Bu göstergelere bağlı olarak, televizyonun din, toplum ve insan arasındaki etkileşimde önemli bir rol oynadığı söylenebilmektedir.

Dinsel çevreler tarafından, insanlara doğru yolu göstermek için güçlü bir araç olarak görülmeye başlayan televizyon ile din arasındaki bağlantı bir işbirliği olarak görülebildiği gibi kimi zaman da rekabet olarak nitelendirilebilmektedir (Newman 1996). Genel itibariyle din kavramının gelenekseli ve durağanı simgelediği, televizyonun ise seküler ve modern olanı temsil ettiği düşünülmektedir. İki arasındaki ilişkiyi değerler, tutumlar ve inançlar üzerinden değerlendiren Newman'a göre (1996: 5), din ve televizyon arasındaki genel kültürel ilişkileri, rekabeti ve bunun dışında kalanları tatmin edici bir şekilde anlamamız için bu iki fenomene yakından dikkat etmeli; yalnızca ikisini anlamaya değil aynı zamanda bu ikisinin kültürel değerini bilmeye ve ilişkilerinin kültürel bağlamındaki farkları ve benzerlikleri anlamaya hazırlıklı olmamız gerekmektedir.

Son zamanlarda ülkemizde ve özellikle dini açıdan kutsal kabul edilen zamanlarda oldukça rağbet gören dini televizyon programları, seküler bir mecrada dinsel bir değer alanının varlığına işaret etmektedir. Bir yandan televizyon dünyasının dili, estetiği, koşullarına bağımlı olan bu programlar diğer yandan ise dinsel söylemin ilkeleri, değerleri, gereklerini ifade eden içeriklere sahiptirler. Bu durum çeşitli zorluklara, çelişkilere yol açmakta, buna karşın geniş bir etki alanı yaratmaktadır. Bu çalışmanın amacı, modern yaşamda dini değerlerin temsil edilmesine olanak veren bu televizyon programlarının; içeriğini, yapısını, söylemini ve yarattığı atmosferi ortaya koymaktır. Çalışmanın savı ise dini programların topluma yalnızca dini bilgiler aktarmadığı, aynı zamanda modern yaşamın koşulları ile dini değerlerin gerekleri arasında çelişkiye düşen insanlara çeşitli çözümler önererek uzlaşım alanları yaratmaya çalıştığını içermektedir. Bu savı, ülkemizde en çok izlenen ve en fazla konuşulan dini programları yapması sebebiyle Nihat Hatipoğlu'nun programı örneğinde değerlendiren çalışma, televizyonda yer alan din adamlarının bir otorite figür olarak yüksek ve önemli bir yere konumlandırıldığını da ortaya koymaktadır.

1. MODERN YAŞAMDA DİN VE DİNİ DEĞERLER

Modern kelimesi; düşünsel, dinsel, ekonomik, politik, kültürel ve sosyal alanda gerçekleşen ve insanlık tarihinin akışını etkileyen bir süreci ve bu süreç sonunda ortaya çıkan yeni yaşam biçimlerini de nitelendirmektedir. Giddens'a göre, modern dönemde ortaya çıkan yaşam biçimleri insanları geleneksel toplumsal düzen türlerinin tamamından eşi görülmemiş bir biçimde sökülüp çıkarmaktadır (2010: 12). Geleneksel toplumsal düzenlerin en önemli yapı taşlarından birinin din olduğu göz önünde bulundurulduğu takdirde, ifade edilen kopuşun veya sökülüp çıkarma eyleminin en büyük etkisinin din üzerinde olduğu kavranabilmektedir.

Hume'a göre, doğanın bütün çatısı zeki bir yaratana tanıklık etmektedir ve tekbiçimlilik göstermese de görünmez, zeki bir güce inanmak her yerde ve her çağda insanlar arasında yaygındır (2004: 37). Bu inanma duygusu, tüm evreni düzenlemeye muktedir tek bir tanrının varlığına dayanan dinlere kadar uzanmıştır. Din, "bir topluluğun bireylerince paylaşılan ve bireylere belli bir yöneliş, bir bağlanma amacı kazandıran herhangi bir düşünce ve eylem sistemidir" (Fromm 1950: 21). Berger ise din kavramını beşeri düzen ve varlık ilişkisi içinde değerlendirmekte ve dini, evrenin tamamını manidar bir varlık olarak kavramaya yönelik cüretkar bir insani girişim olarak tanımlamaktadır (2015: 88). Bulaç da dini, bu dünyayı da içine alıp onu aşan bir evren tasavvuru olarak görmekte ancak bunun vahyi bilgiye dayandığını belirtmektedir (2006: 242). Din kavramının bireysel, toplumsal ve aşkın bir yönü bulunmaktadır ve dini düşünce ve eylemler daha ilk topluluklardan itibaren insan yaşamında ve değer sistemlerinde belirleyici olmuşlardır.

Değer, "... olguya, belli duyguları, arzuları, ilgileri, amaçları, ihtiyaç ve eylemleri olan özneye ilişkisi içinde, belli nitelikler yüklemeye belirlenen tavır; öznenin, olana, olguya yüklediği niteliktir. Değer, öznenin ya da zihnin teorik bir tavır ya da yöneliminden çok, pratik bir tavır ve yöneliminin ifadesidir (Cevizci 2000: 221). Değerlerle ilgili yapılan çalışmalar ve bu çalışmalar vasıtasıyla geliştirilen çeşitli sınıflandırmalarda dini değerler, toplumu etkileyen temel değerler arasında gösterilmiştir (Allport ve Vernon 1931; Güngör 1998).

İnsanlar değerler üretirler ve ürettikleri bu değere muhalefet ettikleri zaman suçluluk duygusuna kapılıp kendilerini kontrol etmeye çalışırlar (Berger 2015: 62). Dini değerler göz önüne alındığında öncelikle bir Tanrı inancının varlığı söz konusudur. Blackstone'a göre Tanrı'nın varlığının kabul edilmesinin anlamlarından birisi, O'nun değerlerin kaynağı olarak kabul edilmesidir (2005: 71). Tanrısal olandan kaynaklanan bir değer düşüncesini göz önünde bulunduran inançlı kişi, süreklilik arz eden bir iç muhasebe yaparak, eylem ve düşüncelerinin bu değerlere uygun olup olmadığını değerlendirebilmektedir.

Modern dönem, kendisinden önce gelen dönemler ile ilişkisini ilerleme düşüncesi ekseninde ve tarihselci bir yönelimle ortaya koymaktadır. Buradaki ilerleme düşüncesi; geleneksel olandan kopuşu ve nihai olarak modernliğe varan bir toplumsal örgütlenmenin oluşumunu belirtmektedir. Tarihselcilik, modernliği insanlığın ilerlemesiyle özdeşleştirmektedir ve bir olayı gelenekten modernliğe doğru uzanan bir çizgi üzerindeki konumuyla tanımlamaktadır (Touraine 1995: 79). Bu noktada modern düşünce, din kavramını da bir tarih kategorisi haline getirmektedir. Nitekim Aydınların düşüncelerine göre, insanlık önce dinsel, sonrasında metafizik bir evre yaşamıştır. Aydınlanmayla beraber ise aynı zamanda dinin işlevini de yüklenen bilimsel ve pozitif bir dönem başlamıştır. Bu evre insanlığın en yüksek aşaması kabul edilmektedir (Tolstoy 2009: 5, 62). Bu yaklaşıma göre, dinin yerini bilim alması ve insanın, din olmadan da yaşayabileceği görüşü yerleşmiştir (Tolstoy 2009: 9, 15). Tanrısal olan yerine insan aklına uygun olanı ikame eden aydınlanma düşüncesi, başta değerler algısını ve kültürü olmak üzere tüm yaşam biçimlerini değiştirmiştir. Din ve dinin bir kategorisi olarak başka bir gerçekliğin bulunduğu dair inancı ve gündelik tecrübeleri aşan bir yüce manayı ifade eden tabiatüstü kavramına, modern dünyada bir yer belirlenmemektedir. Berger'e göre, tabiatüstü modern dünyadan uzaklaştırılmıştır ve "Tanrı öldü" veya "Hıristiyanlık sonrası çağ" olarak gibi ifadelerle tarif edilen bu uzaklaşma süreci, küresel ve olasılıkla geri dönüşü olmayan bir gidişat olarak varsayılabilir (2012: 25,26). Bu gidişat, dini, kişilerin vicdanlarına indirgeyerek kişiselleştiren ve böylelikle toplumun geneli için değer üretmekten alıkoymayan bir konuma yerleştirmektedir.

Modernizmle beraber, dünya yaşamının kurulmasında ve toplumsal kurumların inşa edilmesinde dini değerler giderek terk edilmiştir. Ancak Touraine'nin de ifade ettiği gibi modernliğe girmekle dinler parçalansa da yok olmamış ve dinsel miras modern toplumda ayakta kalabilmiştir (1995: 339). Modern bir düzende dinlerin varlığını sürdürmesi ve hatta güçlenmesi insanın dine veya inanca olan gereksinimiyle ilişkilendirilebildiği gibi olaya ideolojik açıdan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Corm'a göre, Batı ya da Doğu'daki dini yükselişler, dine bir geri dönüşten ziyade; politik ve ekonomik meşruiyeti sağlamak amacıyla dine başvuruyu ifade etmektedir (2011: 41, 183). Ancak dini yükselişin yalnızca politik alanda olmadığını, durumun bireysel bir yönü olduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir.

İlahi dinler, insanları Tanrısal söze yani vahye uymaya davet etmektedirler. Vahiy, anlam biçimine şartsız özün müdahalesidir. Vahye iman ise şartsız özün şartlı biçimlerde kavranmasıdır (Tillich 2000: 177). Tanrı, vahiy verme etkinliğinde bulunarak insanlara ulaşmış, insanlar ise din etkinliğinde bulunarak hayati bir hakikati, manevi, zorunlu bir fonksiyonu yerine getirmişlerdir (Tillich 2000:37,38). İmana ilişkin şartlı biçimler, dünya hayatına da etki edecek şekilde Tanrısal varlığın; melekleriyle, peygamberleriyle, kitaplarıyla, kader inancı ve

iyilik-kötülük kavramlarıyla bir bütün olarak kavranmasını ifade etmektedir. Macit'e göre de vahiy yoluyla öğrenilen öteki dünya hayatı, bu dünya hayatından kopuk değildir ve imanın, yüksek ahlaki değerlerin ve dinsel buyrukların yerine getirilmesi için yapıp edilenlerin kurtuluşa erdirdiği bir sonuçtur (2010: 206). İslam, insanların dünyada yapıp ettikleri hususunda bir iman ölçüsü belirlemiştir ve bu ölçüye göre, Tanrı inancı olmadan ve onun rızasını kazanma amacı taşımayan edimler değerli olarak kabul edilmemektedir.

Modernliğin toplumsal yaşama etkilerini sorgulayan Giddens'a göre, modern toplumsal etkinliklere etki eden faktörlerden birisi de değerlerdir. Giddens, değer sıralamasındaki değişikliklerin toplumsal dünya üzerindeki değişen bakış açılarının yarattığı bilişsel yeniliklerden bağımsız olmadığını savunmaktadır. Buna göre, değerlerin rasyonel bir temeli bulunmamaktadır ve bu yüzden bilgi girdilerinden kaynaklanan bakış açısı değişiklikleri, değer yönelimindeki değişikliklerle dinamik bir ilişkiye sahiptir (2010: 45). Günümüzde bilgi üretiminin ve yaygınlaştırılmasının sistematik bir durum olduğu göz önüne alındığında, değerlerin dinamik yapısı da daha iyi kavranabilecektir.

İnsanlık tarihinin son 100-150 yılı içerisinde yapılan icatlar, buluşlar, keşifler, açığa çıkarılan bilimsel gerçekler, basılan kitaplar-dergiler, oluşturulan ulaşım ve iletişim ağları, ortaya çıkan yeni meslekler, büyük bir değişimi beraberinde getirmiştir. Bu dönemde, teknolojinin hâkimiyetinde bir ekonomi ve ekonominin temel parametrelerine göre organize edilmiş yeni bir toplum biçimi söz konusudur (Bulaç 2006: 239). Bu yeni toplum yapısında ortaya çıkan yaşam biçimleri ise modern bir dünyaya eklenmek isteyen ancak bir yandan dini inancından vazgeçmeyen inananlar için önemli zorlukları barındırmaktadır. Bankacılık ve finans sisteminin önemli bir parçası olan faizin İslam tarafından yasaklanan bir uygulama olması; modern ekonomiye göre düzenlenmiş çalışma saatlerinin namaz ve oruç gibi ibadetlerin yerine getirilmesi hususunda elverişsiz durumu; kitle iletişim araçları tarafından sunulan görsel temsillerin ve yine bu araçlar tarafından yaygınlaştırılan haz ve eğlence anlayışının İslami ilke ve değerlerle olan uyumsuzlukları vb. etkenler bu zorluklardan bir kaçını oluşturmaktadır. İşte bu ve benzeri nedenlerden dolayı dini yönelimli kesimler teknolojik gelişmelere özellikle de beraberinde Batı tipi düşünüş ve davranış modelleri getiren teknolojik gelişmelere temkinli yaklaşmışlardır.

Kazanç üzerine kurulu kapitalist işleyiş, insan ve toplum yaşamının tümüne etki etmekte ve insana ait değerler, gereksinimler, hazlar, düşler, hayaller ve idealler bu gayeyle kullanılmaktadır (Güngör 2011: 135). İnsanların duygularının etkilenmesi ve onların bu tüketim düzeninin içine çekilmesi konusunda en önemli görev televizyona, sinemaya, internete kısacası medyaya düşmektedir. Çünkü medyanın sahip olduğu gerçeklik yaratma gücü bu amaç uğrunda kullanılacak en önemli enstrüman olarak görülmektedir. Bu bağlamda, hayatı dini çerçe-

veden gören toplumsal kesimlere yönelik hazırlanan reklamlar, diziler vb. gibi çeşitli yayınlar vasıtasıyla, tüketime yönelik değerler dinsel değerler ile uyumlaştırılmaya çalışılmaktadır.

Televizyon ortamı, teknolojinin gelişmesiyle elde edilen yeni ürün profillerinin günlük yaşama dâhil edilmesi konusunda bilgilendirici ve yol gösterici bir ortamdır. Din, dil, ırk, ideoloji gözetmeksizin mali gücü bulunan herkesi tüketmeye davet eden kapitalist düzen ise dini yönelimli insanlara yönelik teknolojik ürünleri, programları, değerleri her gün kullanıma sunmaktadır.

Modern yaşamın teknolojik boyutu hayatın birçok noktasında olduğu gibi dinsel alanda da insana çeşitli olanaklar sunmakta ve dinsel ibadetleri, uygulamaları kolaylaştırabilmektedirler. Klimalı ve ısıtmalı camiler, kibleyi gösteren ve namaz ibadetini kolaylaştıran seccadeler, ibadet vakitlerini haber veren akıllı telefonlar, dini düşünce ve görüşlerin kolaylıkla ulaştırılabilmesine olanak veren yeni medya ortamları, Kur'an okumayı öğreten ses ve okuma sistemleri vb. gibi birçok teknolojik yenilik dinin öğrenilmesi ve uygulanmasını kolaylaştıran modernlik getirileri olarak değerlendirilebilmektedir. Bu getiriler, her ne kadar dini bir gaye ile ilişkilendirilse de ekonomik ve kâr amaçlı bir yaklaşımın varlığına da işaret etmektedir. Böylelikle din, çoğu zaman tartışmalı buluşlar aracılığıyla liberal sistemin içine dâhil edilmeye çalışılmakta ve aslında seküler ve dünyevi bir araç olan televizyon, metafizik bir dünyanın varlığı üzerine temellendirilmiş olan dini kendi bünyesine dâhil edebilmektedir.

Modernitenin yaygınlaşarak ortaya çıkardığı tüketen ve hazcı insan tipi gerek Batı'daki gerekse Batı dışındaki kimi çevrelerce eleştirilebilmektedir. Nitekim Hıristiyanlığın ruhani lideri olan Papalar dinsel değerlerin toplumsal alandan soyutlandığı bir düzene karşı çıkmışlardır. Papa 16. Benediktus, 2008 yılında yaptığı bir konuşmada; tüketim toplumunu, şiddet, alkol, uyuşturucu kullanımını, televizyon ve internetin şiddeti ve cinselliği eğlence aracı olarak sunmasını eleştirmiştir. Konuşmasında Tanrı'nın rol oynamadığı bir kamusal yaşama da karşı çıkan Papa böylelikle, sekülerizmi de eleştirilerine dâhil etmiştir (http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/07/printable/080717_pope.shtml). Papa Fransuva ise 2015 Noel ayininde yaptığı konuşmasında insanları; narsizmi, lüksü ve tüketim sarhoşluğunu terk etmeleri ve bunların yerine sade, dengeli, tutarlı bir yaşam biçimine ve bunun için gerekli olanı yapmaya davet etmiştir (<http://www.sabah.com.tr/dunya/2015/12/25/papadan-cagri-tuketim-sarhosu-olmayin>). Tüketim kültürüne yönelik daha şiddetli eleştiriler ise modern dönemin başlarından itibaren bağımlılık ve az gelişmişliğin içine düşen Müslüman dünyasından gelmektedir. Bu toplumlar, dünya çapındaki bir mal ve fikir pazarı modeline sömürgecilikteki andırır bir şekilde dâhil edilmemek için toplumsal, entelektüel ve dinsel gelenekten medet ummaktadırlar (Touraine 1995: 340). Batı güçlerince kontrol edilen bu mal ve fikir pazarının insanları hazcı, hesapçı, bencil

yaptığı ve yabancılaştırdığı düşünülmektedir. Sanayileşme, bürokrasi ve tüketim kültürünün sebep olarak gösterildiği yabancılaştırma kavramı ise insanın değer yargılarını derinden etkileyen bir unsur olarak görülmektedir. Nitekim Şeriatî'ye göre, yabancılaşan insan, kendisine biçilen mekanik rolü yerine getirmek zorunda olan tek boyutlu bir varlık olarak algılanmaktadır (2005: 15-16). Gelenekten kopuşun eleştirisini de yerine getirmekte olan bu yaklaşım modernitenin uluslar ve bireyler üzerindeki baskıcı ve zorlayıcı yönüne dikkat çekmektedir.

Şeriatî, geleneklerin ve tüketim şekillerinin değişmesi, eski maddi hayatın yerine yenisinin gelmesi olarak ifade ettiği ve eleştirdiği modernleşmenin önündeki en büyük engelin, yüce bir zihniyet ve topluma kişilik kazandıran bir güç olarak ifade ettiği din olduğunu ileri sürmektedir (2005: 30-31). Din, kendi değerlerini üreten, sabitleyen ve yaygınlaştırmaya çalışan bir güç olarak yine aynı gayelerle yola çıkan modernizm karşısında direnç gücüne sahip olarak görülmektedir. Ancak en ücra bölgelerde yaşayan insanlara dahi televizyon yayınlarının, mobil telefonların ve internetin götürülmesi, modern yaşam biçimlerinin küreselleşme vasıtasıyla dünyaya yayılmasını sağlamaktadır. Küreseli temsil eden bu araçların yerel ile olan bağlantısı ne kadar güçlü olursa geleneksel ve dinsel değerlerden modern ve seküler değerlere doğru gerçekleşecek değişim bir o ölçüde hızla olabilecektir. Böylelikle modern olanın uzamdaki hâkimiyeti, geleneksel karşısında zamansal bir hâkimiyeti beraberinde getirebilecektir. Ancak modern temsil eden bu araçların içerisinde kendine yer ve zaman sağlayan dini düşünceler örneğin dini yönelimli televizyonlar, internet siteleri bu noktada devreye girmekte, modern olan ile geleneksel olan kavramlar arasında uzlaşım alanlar oluşturmaya çalışmaktadır.

2. DİNSEL BİR MEKÂN OLARAK TELEVİZYON

Ülkemizde İslami kitlelere ulaşmak için kullanılan en temel mekân camilerdir. Tarikatlar, hayır kuruluşları vb. gibi mekânlar ise İslami kitlelere ulaşmak için ikinci derecedeki sosyal mekânlardır (Baydar 1994: 90, 99). İbadethaneler, din adamları ile inananların buluştukları temel platform olarak yaşamların, dine uygun bir biçimde sürdürülmesinde gerekli bilgilerin verildiği, telkinlerin yapıldığı bir misyonu üstlenmektedirler. Ancak çağımız insanı için temel bilgi kaynağı kitle iletişim araçlarıdır ve dini bilginin inananlara daha etkili biçimde aktarılabilmesi için medyanın verimli bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Bu bağlamda televizyon, İslami kitlelere ulaşmak için kullanılan en temel mekânlardan birisi olarak öne çıkmaktadır.

Günümüzde televizyonun en önemli kullanım alanlarından birisi, dinsel söyleme sahip anlatıların insanlara ulaştırılmasıdır. Genellikle din adamları tarafından, dinsel bir bilgiyi aktaran bu söylemler Tanrı'ya ve onun insanlar için getirdiği hükümlere ilişkindir. Dinsel bilgi kavramı üzerine düşünen ve dinsel ifadelerin bilişsel olup olamayacağını tartışan Blackstone'e göre (2005: 64-65), Tanrıyla ilgili

iddialar, doğru ya da yanlış bir şeyi iddia etmek için, konuşmacılar tarafından tasarlanmış söylem sınıfı içine girmektedirler. Buna göre medya vasıtasıyla insanlara ulaşan vaizler, dini değerler ekseninde bir dünya tasarımını yaygınlaştırmaya çalışmaktadırlar.

Değişik bağlamları ile televizyon; teknolojik bir süreç veya ürün, bir aygıt veya bu aygıt vasıtasıyla aktarılan programlar, bir endüstri veya deneyimsel ve kültürel bir form veya aynı anda bunların birkaçı olarak değerlendirilebilmektedir (Newman 1996: 2). Böyle çoklu işlevlere ve algı alanına sahip olan televizyonun; toplum, kültür ve yaşam biçimleri üzerine büyük etkileri bulunmaktadır. Bu etkili olma hali bir yandan onun görsel ve işitsel bir aygıt olarak yapısal özelliklerinden kaynaklanmakta diğer yandan ise yaşamı yalnızca yansıtan değil onu aynı zamanda kuran rolünden ileri gelmektedir. Bu rol sayesinde ise din, dil, sanat, ideoloji, duygular, duyular, siyaset, değerler vb. gibi birçok kavram televizyon dünyasına dâhil edilmekte ve söz konusu dünyanın dili ve estetiği ile temsil edilmektedir.

2.1. Televizyondaki Din

Televizyon da tıpkı din gibi, insanlara sürekli olarak ulaşmak, onlara telkinde bulunmak, onları etkilemek, olayları ve olguları belirli bakış açılarıyla değerlendirmek, düşünce ve davranışlarını yönlendirmek istemektedir. Nitekim F. Fore'a göre televizyon, yakın zamana kadar kilise tarafından yapılan değer sistemlerini biçimlendirme, inancı şekillendirme, kültürel varlığı ifade etme rolünü gasp etmektedir ve dinsel merkezden teknolojik merkeze doğru olan bu değişim olumlu değildir (F. Fore 1987'den akt. Newman 1996: 6).

Televizyonda dini yayınların artmasını sağlayan son dönemlerdeki eğilim süreci, insanların dini bilgiye ulaşma arzularına ve aynı zamanda dinlerin tebliğ amacıyla insanlara ulaşma arzularına hizmet etmektedir. Dinsel çevrelerdeki küresel ölçekli bu eğilime dikkat çeken Derrida günümüzde; dijital kültür, jet ve TV sözcükleriyle ifade ettiği teknolojik gelişmeler olmaksızın hiçbir dinsel gösterinin olamayacağını ileri sürmekte ve dinsel söylemin evrenselleştirilmesinde televizyonun kullanılmasının bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir (2014: 32-33). Bu durumda televizyon; din ve modernizm, dini yaşam ile modern yaşam arasında etkileşim kurmakta, dini kural, kaide ve uygulamaları televizyon dili ve estetiği ile insanlara ulaştırmaktadır. Postman'a göre dini olanın insanlara ulaştırma biçimi, televizyonun sınırlılıkları içinde ve insanlara istedikleri şeyi sunma düşüncesi çerçevesinde gerçekleşmektedir (2010: 137). İnsanlara istedikleri şeyi sunma düşüncesi, dini anlatıların ılımlı bir dille sunulmasında ve işlenen günahların affedilmesine ilişkin bir umudun izleyiciye aktarılmasında gözlenebilmektedir.

Televizyon çağdaş kültürün temel unsurlarından birisidir (Maigret 2012: 183). Çağdaş kültürün en önemli belirleyicileri ise ticaret ve eğlence endüstrileridir ki

televizyon yayınları da bu alanlara ilişkin yayınlar yaparak dünyevi hazları temsil etmektedir. Bu eğlence anlayışını sorgulayan Postman'a göre televizyon bir sekülerizm psikolojisi yaratmakta ve bellekleri dinsel olmayan birçok olayla doldurmaktadır (2010: 135). Televizyonda yayınlanan dinsel programların, ticari bir dünyanın göstergelerinden olan reklamlar ile bölünmesi bu durumu örneklemektedir. Dini programların arasında yer alan reklamlar, dini ürünlere yönelik olsalar dahi sonuçta ticari ve dünyevi bir niteliği temsil etmektedirler.

Televizyon dünyası, tüm akılcı ve sekülarist düşüncelere karşın dinin insanların yaşamında rol oynamaya devam ettiğinin bilincindedir ve bu bilinç dini içerikli programların varlığıyla kendini göstermektedir. Postman, televizyondaki dini programları; "dinin basit bir biçimde ve bir eğlence aracı olarak sunulduğu", "dini olanın anlamının ve değerinin yitirildiği" ve "soyut ve Tanrısal olan yerine programda halka hitap eden vaizi ön plana çıkararak adeta onu putlaştırdığı" eleştirilerini getirmektedir (2010: 132,133,138). Bu eleştiriler, dinin ve dinsel olanın televizyon alanına taşınması sırasında bazı sıkıntılar veya sorunlar olduğuna da işaret etmektedir. Bu olasılığa karşın dini programlar yapılmaya devam edilmektedir ve bu programlar; dini bilginin yayılmasında, dini içerikli sorulara cevap verilmesinde, dini dünya görüşünün ve değer yargılarının yansıtılmasında dini mabetlerin de ötesinde bir gücü temsil etmeye başlamıştır. Ekranlarda program yapan din adamları, o dinin peygamberinin yaşamı boyunca ulaşıp vaaz verdiği insanlardan çok daha fazlasında bir programda ulaşabilmektedirler. Bu durumda, dini programların içerikleri tartışılabilir görülmekte ancak uzamsal açıdan üstünlükleri ise kavranabilmektedir.

2.2. Ülkemiz Televizyonculuğunda Din Anlayışı

Ülkemizdeki ilk sürekli dini televizyon yayını, 1975 yılında yayınlanan "İftara Doğru" programıdır (Baydar 1994: 13). Dr. Asaf Demirbaş tarafından hazırlanan "İftara Doğru" programı dini içeriğiyle izler kitleye hitap etmiş ve dini sohbetler, ilahiler ve ezan devlet ekranında yer almıştır. 27 Aralık 1980 yılında yani askeri darbenin hemen ertesi sayılabilecek bir tarihte TRT'de uzun yıllar devam edecek olan ve yine Dr. Asaf Demirbaş tarafından hazırlanan "İnanç Dünyası" programı yayın hayatına başlamıştır. İslam'ın daha evrensel yönlerine atıfta bulunan ve laik devlet yapısı ile uyuşacak konu ve içeriklerle izleyici karşısına çıkan bu programda dini esasların yanı sıra sosyal ve kültürel konu başlıkları da öne çıkmıştır. Bu konu ve içeriklerin yeterliliği ise sorgulanmıştır. Nitekim o dönemde yapılan ve dini yayınları konu edinen kamuoyu araştırmasına göre, ankete katılanların ancak % 52,8'i "İnanç Dünyası" programını yeterli bulmuştur. Aynı dönemdeki "İnsan ve İslam" programı için ise bu oran %32,1'e düşmüştür (TRT Yayın Planlama Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı/ Şubat 1993 akt. Baydar 1994: 14). Bu programlarda; doğa sevgisi, insan sevgisi; yardımlaşma, komşu hakkı, saygılı ve güler yüzlü olma, kardeşlik, milli birlik ve beraberlik;

mimari, sanat, müzik, sağlık, sigaranın zararları, tutumluluk, verginin önemi vb. gibi çeşitli konular ele alınmıştır. Programa konuk olarak katılanların büyük bir kısmının dini otorite konumunda bulunmayışı ve Devlet Memurları Kıyafet Yönetmenliğinde belirlenen esaslara uyma gerekliliği gibi hususlar ise yetersiz görülme sebebi olmanın yanı sıra devletin din üzerindeki kontrol gayesini de açıkça belli eden etmenler olarak dikkat çekmektedirler.

Dini sohbetlerin yapıldığı, dini bilgilerin verildiği ve özel dini günlerin anlam ve öneminin zikredildiği dini içerikli yayınlar 80'li ve 90'lı yıllarda da TRT tarafından yapılmış ve bu süreç, tamamen dini yayın yapan TRT Diyanet'in 2013 yılında yayına başlamasıyla perçinlenmiştir. Önceki dönemlerde "laiklik", "türban", "faiz" vb. gibi tartışmalı konulardan uzak duran yayın anlayışları giderek değişmiş; özellikle 2000'li yıllardan itibaren biçimsel, içerik ve söylemsel açıdan seküler Cumhuriyet ideolojisiyle örtüşmeyen düşünceler de TRT ekranlarında tartışılır hale gelmiştir.

TRT'nin ilk dönem yaptığı dini yayınlar örneğinde olduğu gibi "devletin din konusunda attığı adımlar, toplum tarafından her zaman sıcak ve anlamlı şekilde karşılanmamıştır" (Subaşı 2014: 237). Bu durumun belki de en önemli sebebi, atılan adımlardaki ideolojik gayeler ve samimi olmayan tutumlardır. Baydar'a göre, TRT'nin dini yayınları "ihlâsla inanıldığından değil, demokrasi ve çoğulculuğun bir şartının şeklen yerine getirilmek istenmesinden" kaynaklanmaktadır (1994: 21). Dinin, hayatı biçimlendiren yapısı göz önüne alındığında, samimi bulunmayan bir yayın yaklaşımının dini tutum ve davranışlar üzerindeki etkisi de daha sınırlı olacaktır.

90'lı yıllarda özel televizyon kanallarının açılması ve TGRT, Kanal 7, Samanyolu TV, Mehtap TV, TV 5 vb. gibi dini yönelimli kanalların kurulması, dini yayınlar açısından TRT tekelinin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Muhafazakâr ve dini vafsa sahip bu kanallar, dini kesimlerin medya araçlarına olan olumsuz ve çekimser yaklaşımlarının yıkılışını da ifade etmektedirler. Medyanın yalnızca haber, eğlence, bilgi edinme amaçlı değil aynı zamanda dini tebliğ amaçlı da kullanılabileceğinin göstergesi olan bu televizyon kanalları, din ve televizyon arasındaki ilişkide yeni bir dönemin başladığını göstermektedirler.

Bayramlar ve kandiller gibi kutsal kabul edilen zamanlarda televizyondaki dini yayınlar giderek artmış ve bu yayıncılık eğilimi medyada yaygınlaşmıştır. Özellikle oruç ibadetinin yapıldığı Ramazan ayı içerisinde medya içeriklerinin kutsaldan etkilendiği, dini programların televizyonlarda hem de prime time kuşaklarında bile yer alabildiği gözlemlenmektedir. Gerçekte popüler kültürün karakteristiğini yansıtır biçimde eğitimden ziyade eğlenceye ve tüketim kültürüne yönelik yayınlar yapan televizyon kanalları Ramazan ayı içerisinde dini bir içeriğe müsaade etmektedirler. Ramazan ayı ve oruç ibadeti aslında yalnızca dini manalarıyla değil, beslenme, sağlık, alışveriş vb. gibi alanlara olan etkisiyle de televiz-

yon yayınlarında yer kaplamaktadır. İftarda veya sahurda nelerin yenmesi gerektiği, hangi gıdanın oruç süresince insanları açlığa ve susuzluğa karşı daha dayanıklı kılacağı, bedenın oruç ibadeti sırasında vereceği tepkiler, Ramazan ayının; temel tüketim maddelerinin fiyatlarına ve ekonomiye olan etkisi, ramazan davulcularının ilginç haberleri, eski ramazanlar vb. gibi çok farklı konular, haberler; kadın, sağlık ve yemek programlarında işlenmektedirler. Direkler arası eğlencelerin benzeri programlar da yine skeçler veya diziler halinde televizyonda yaratılan ramazan imgesini tamamlamaktadırlar. Özellikle son yıllarda birer televizyon fenomeni haline gelen din adamlarının yaptıkları çeşitli dini programlar ise iftar ve sahur vakitleri öncesinde ekrandaki yerlerini almaktadırlar. Çoğu zaman halkın konuk edildiği, platform olarak camiler, meydanlar veya tarihi mekânların kullanıldığı bu programlar din kural ve kaidelerinin dünya yaşamına ilişkin söylemini yaygınlaştıran, meşrulaştıran bir içeriğe sahiptirler.

Kutsal zamanlardaki yayınlarda yine kutsal kavram ve değerlere ilişkin içeriklerin ön plana çıkarılması benimsenmektedir. Berger'e göre kutsallık tecrübe konusu belirli nesnelere yerleştiğine inanılan, insan dışında fakat yine de onunla ilişkili halde bulunan esrarengiz ve korkutucu bir gücün niteliğidir ve doğal veya yapay nesnelere, insanlara, hayvanlara, mekânlara ve zamana atfedilebilmektedir (2015: 84, 85). Bu bağlamda, İslam dinine kutsal zamanlar ve ibadetler, zaman içerisinde farklı medya araçlarının ilgi gösterdiği bir alan haline gelmiştir. Radyo ve televizyonun yanı sıra gazeteler ve dergilerin de Müslümanlar için kutsal olan bu zaman dilimine özgü bir yayıncılık yaklaşımı belirledikleri görülmüştür. Dinsel bir ticari alanın oluşmasını sağlayan bu yeni yaklaşımlar, kutsal olarak ifade edilebilecek içeriklerin profan bir yapının inşa edilmesindeki rolünü ortaya koymaktadır.

3. ÇÖZÜMLEME

Televizyonun, toplumsal yaşamın bugününü ve geleceğini yönlendirme hususundaki gücü onun; görselliği, işitselliği, sürekliliği, güncelliği, söylemselliği, ideolojilerin yansıtılabilirliği vb. gibi özelliklerinden ileri gelmektedir. Bu özellikleri ile televizyon değerlerin varlığı ve akıbeti hususundaki önemini ortaya koymaktadır. Çalışmanın ana sorunsalı, dini televizyon programlarında, bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştığı sorunlara getirilen çözüm önerileri ve değerlerin temsil biçimleri ekseninde ortaya konmaktadır.

3.1. Yöntem

Dini söylem tarafından inşa edilen değerlerin oluşturduğu anlamların, televizyon aracılığıyla nasıl sabitlendiğini ortaya koyabilmek için çalışmada değerler analizi uygulanmıştır. Değer kavramı üzerine yapılan sınıflandırmalarda dini değerler, toplumu etkileyen temel değerler arasında gösterilmektedir (Allport ve Vernon 1931; Güngör 1998). Sevap ve günah ekseninde ele alındıktan (Cevizci 2000: 221) dini değerler, aslında diğer bütün değerleri kapsayıcı bir söyleme sahiptirler. Dini söylem; hedonist, yararçı, toplumcu, estetik vb. gibi değer türlerini kendi

içerisinde yeniden üreten bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla çalışmada, dini televizyon programlarında hangi değerlerin temsil edildiği ve bunların dini söylem içinde nasıl değerlendirildiği ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda nicel ve nitel çözümleme vasıtasıyla oluşturulacak bir karma değer analizi modeli, tek yönlü ve yüzeysel bir yaklaşım yerine derinlikli aynı zamanda da detaylı bir çözümlemeye olanak sağlamaktadır.

3.2. Çözümleme Evreni ve Örneklem

Çalışmanın çözümleme evrenini, televizyon kanallarının kendi stüdyo, personel ve ekipmanlarını kullanması sebebiyle iç yapımlar olarak değerlendirebilecek dini televizyon programları oluşturmaktadır. Bu sebeple dini programların en yoğun biçimde yapıldığı Ramazan ayındaki dini yayınlar değerlendirilmiştir. Bu dönemdeki yayınların çeşitli biçimlerde olduğu gözlenmiştir. Kurmaca dini diziler ve filmler, mukabele (Kur'an okunması) gibi programlar yapılırken en sık olana ise sohbet şeklindeki dini programlardır. Nihat Hatipoğlu, Bayraktar Bayraktarlı, Mustafa Karataş ve Ömer Döngeloğlu vb. gibi ilahiyatçı akademisyenlerin sunucu olarak yer aldığı sohbet programlarında dini konular ve konuklar yer almaktadırlar. Biçim ve içerik bakımından bu sohbet programları arasından bir programın belirlenmesi örneklem için uygun görülmüştür.

Çözümleme yapılacak olan dini sohbet programının belirlenmesinde ise amaca uygun örneklem yaklaşımı benimsenmiştir. Buna göre; programın çok izlenilir olması, cami gibi kutsal bir mekânda çekilmesi ve özellikle izleyicilerin programa aktif biçimde katılması en önemli belirleyici etkenlerdir. Tüm bu kıstaslar değerlendirildiğinde ise Nihat Hatipoğlu tarafından ATV kanalında sunulan iftar programının çözümleme için belirlenen kıstasları yerine getirdiği saptanmış ve analize dâhil edilmiştir. Hatipoğlu yaklaşık 12 yıldan beri çeşitli televizyon kanallarında dini programlar yapmaktadır (<http://www.nihathatipoglu.com/biyografi.aspx>). Bu açıdan ekranlarda bilinen bir sima haline gelen Hatipoğlu'nun iftar ve sahur programları reyting sıralamalarında üst sıralamalarda yer almaktadır (<http://www.medyafaresi.com/haber/18-haziran-persembe-tv-reytingleri/714310>). Ayrıca program Sultanahmet Meydanı gibi görkemli ibadethanelerin yanı başında ve geniş bir izleyici topluluğu karşısında canlı olarak yapılmaktadır. Programda Hatipoğlu hem dini bilgiler vermekte hem de izleyicilerin içerisinden kendisine yöneltilen soruları cevaplandırmaktadır. Böylelikle programın yapıldığı yerde bulunan izleyici ile interaktif bir durum sağlanmakta ve bu etkileşim süreci canlı yayın ile tüm televizyon izleyicilerine yansıtılmaktadır. Verimli, tutarlı ve detaylı veriler elde edilmesi maksadıyla anılan programın 2015 yılındaki Ramazan ayı döneminde yayınlanan tüm bölümleri analiz edilmiştir.

4. VERİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE BULGULAR

"Nihat Hatipoğlu ile İftar" isimli program, yaz dönemine denk gelmesi sebebiyle 19.45 ile 21.15 saatleri arasında yani prime time zamanında ekranlarda yer al-

maktadır. Bu ayda yayınlanan ve kayıt edilerek detaylı bir şekilde incelenen toplam 29 programın tamamı çözümlenmeye dâhil edilmiştir. Biçim ve içerik yönünden çözümlenmesi neticesinde programın üç farklı anlatı yapısına sahip olduğu ve dini eğitim ve telkin anlayışını benimsediği ortaya çıkarılmıştır. Buna göre, programın akışında dağınık bir şekilde olsa da program temelde; soru-cevap bölümü, ders bölümü ve hikâye bölümlerinden oluşmaktadır.

4.1 Soru-Cevap Bölümü

Bu bölümde izleyiciler tarafından sorulan sorular Hatipoğlu tarafından cevaplandırılmaktadır. İzler kitlenin dini yayınlardan temel beklentisinin ortaya konulması bakımından soru-cevap bölümü programda önemli bir rol oynamaktadır. Soru sorma eyleminin altında yer alan bilgi edinme ve sorun çözme gereksinimleri, aynı zamanda hayatı biçimlendiren dini değerlerin tespit edilmesi açısından da önemlidir. Diğer bir husus ise hangi cinsiyet ve sosyo-ekonomik grubu temsil eden kimselerin daha fazla dini bilgi talep ettiği ve bu bilginin hangi sorunların çözümünde kullanılacağıdır. Böylelikle birey, toplum ve din ekseninde yer alan sorunlara televizyon aracılığıyla çözümler getirilmesi söz konusudur.

Tablo 1. Programda Soru Soranların Cinsiyet ve Kimlik Dağılımı

ERKEK	KADIN		ÇOCUK	YAZILI	TOPLAM
	ÖRTÜLÜ	AÇIK			
26 (% 13)	95 (% 48)	52 (% 27)	16 (% 8)	7 (% 4)	196

Hatipoğlu'nun sunduğu 29 bölümlük iftar programında toplam 196 soru sorulduğu tespit edilmiştir. Haklarında detaylı bir bilgi olmamasına karşın yapılan gözleme istinaden, soru soran kişilerin, meydana hazır bulunan izleyici kesimini de temsil edecek biçimde genellikle orta ve alt gelir-eğitim durumuna sahip olduğu gözlemlenmiştir. Soru soranlara ilişkin yapılan sınıflandırmada; erkek, kadın, çocuk ve yazılı sorular ayrımına gidilmiştir. İzleyicilerin, özellikle yaş hakkında bir bilgi olmadığı için yaşla ilgili bir sınıflandırma yapılmamış ancak çocuklar ayırt edilerek ayrı bir veri olarak değerlendirilmiştir. Örtünme durumu dini bir yönelimi temsil etmesi sebebiyle soru soran kadınlar içerisinde örtülü ve açık olmak üzere bir alt veri oluşturulmuştur. Buna göre, 147 sorunun yani toplam soruların % 75 'inin kadın izleyiciler tarafından sorulduğu tespit edilmiştir. Tüm soruların % 48'ini örtülü kadınların % 27'sini ise örtülü olmayan kadınların sorduğu belirlenmiştir. Erkekler % 13, çocuklar % 8 oranında soru sorarken soruların % 4'ünü ise Hatipoğlu'na yöneltilen ve soranın kimliğinin ifade edilmediği yazılı sorular oluşturmaktadır.

Bu veriler değerlendirildiğinde, televizyon ortamında dini bilgi edinme konusunda en istekli grubu kadınların oluşturduğu ifade edilebilmektedir. Seyirciler arasında her yaşta kadınlar, erkekler bulunduğu gibi kadınlar arasında önemli

bir bölümün, dini yönelimi ifade eden örtülü biçimde yer aldıkları gözlenmiştir. Soru soranların en büyük kısmını da yine bu örtülü kadınlar oluştururken örtülü olmayan kadınların sorduğu soru sayısının; erkekler, çocuklar ve yazılı soruların toplamından fazla olması da dikkat çekicidir. Bu noktada ifade edilebilir ki, sabah programları, diziler, yarışma programları vb. gibi televizyon yayınlarındaki duruma paralel olarak kadınlar, televizyon dünyası ile erkeklere oranla daha fazla etkileşime geçebilmekte ve günlük yaşam pratiklerinde televizyondan daha fazla istifade etmektedirler. Ayrıca, dini bilgi ve eğitimlerin verildiği ibadethanelerin kadınlara oranla erkeklere çok daha fazla açık olmasından kaynaklanan bir bilgi açığı ve bu bilgi açığını giderme gereksinimi olup olmadığı tartışabilir görülmektedir. Zira gerek analiz edilen programda, gerekse diğer zamanlarda yayınlanan dini içerikli diğer programlarda kadınların, dini otorite konumundaki kişilere sıklıkla soru sordukları ve onlara danıştıkları görülmüştür.

Programda sorulan sorular, Hatipoğlu tarafından Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'in hadisleri ve dini gelenekler çerçevesinde cevaplanmaya çalışılmaktadırlar. Bu soruların içerikleri ise dört başlık altında değerlendirilebilmektedir. Bu sınıflandırmada, sorunun içerisindeki en güçlü anlam veya yön dikkate alınmıştır.

Tablo 2. Programda Sorulan Soruların İçerikleri

İÇERİK	ORAN
Dini ibadet ve ritüellerle ilgili sorular	% 35 (69 adet)
Günah ve sevap olan davranışlarla ilgili sorular	% 26 (50 adet)
Aileyle ve çevresel ilişkilerle ilgili sorular	% 28 (55 adet)
Ölüm, kader, kıyamet, cennet ve cehennem gibi kavramlarla ilgili sorular	% 11 (22 adet)

* **Dini İbadet ve Ritüellerle İlgili Sorular:** İzleyiciler tarafından en sıklıkla sorulan bu sorular; namaz, oruç, zekât, abdest, yemin-tövbe, kurban, mukabele, hac, umre, vb. gibi durumlarla ilgilidir. Hatipoğlu'na, "Yeminimi bozdum ne yapmalıyım? Orucu bozan durumlar nelerdir? İnternette Kâbe tavafı yapabilir miyim?" vb. gibi çeşitli sorular yöneltilmektedir. Bu tarz soruları soran kişilerin temel gayesinin; dini bir değeri ifade eden bu ibadet ve ritüellerin yaratıcı tarafından kabul edilmesini sağlamak olduğu düşünülmektedir. Bir yandan yaşamdaki görevlerini yerine getirme diğer yandan ise ibadeti yerine getirme kaygısı bulunan bu izleyiciler Hatipoğlu'ndan ibadetler konusunda bir çözüm beklemektedirler. Dini değerleri olan bu ibadet ve ritüellere ilişkin duyarlılığı ortaya koyan bu yaklaşımlar kişilerin vicdani açıdan bir iç muhasebesi yaptıklarını göstermektedir.

* **Günah ve sevap olan davranışlarla ilgili sorular:** Toplam soruların % 26'sını oluşturan bu sorular, dini değer kavramının günah ve sevap boyutuyla ilişkilidir.

Dine göre günahlar, bu dünya hayatında dinin uygun görmediği davranışlardır ve bunun karşılığı ölüm sonrası hayattaki çekilecek ceza ve eziyettir. Sevaplar ise bu dünya hayatında yapılması istenilen ve ölüm sonrasında cennet nimetleri ile ödüllendirilecek davranışları ifade etmektedir. Bu kavramlara ilişkin sorular kimi zaman çok fazla denklemi olan karışık bir duruma ilişkindir ve bu nedenle insanların iyi ve kötü olan hakkında sahip oldukları genel dini bilginin, yaşamın içerisinde karşılaşılan farklı durumları değerlendirmelerine yetmediğini göstermektedir. Dini bilgi yetersizliğinden kaynaklanan bu tereddüt durumu ise onları bir din adamına danışmaya itmektedir ki böylelikle günahın ve dolayısıyla onun karşılığındaki cezadan kurtulmayı amaçlamaktadırlar. Hatipoğlu ise bu sorulara verdiği cevaplarda Kur'an ayetleri, peygamberin hadisleri veya dini âlimlerin yorumlarından yararlanmaktadır. Soruya konu olan davranış veya eylemin dinen uygun olmadığını anlatmak için Hatipoğlu; "günahdır, haramdır, caiz değildir, sakıncalıdır, yapılmamalı-edilmemelidir, iyi değildir" vb. gibi men edici ifadeler kullanmaktadır. Eğer eylem dinen uygun ise "günah değildir, sakıncası yoktur, yapılabilir-edilebilir, caizdir" vb. gibi cevaplar veren Hatipoğlu kimi zaman ise "ancak, lakin fakat" vb. gibi ifadeler vasıtasıyla davranışa ilişkin belirli koşullar ve şartları ileri sürebilmektedir.

Bu tarz sorular arasında; sanal âlemdeki fotoğraf paylaşımlarının, bilgisayar oyununda domuz eti yenilmesi durumunun, kaçak elektrikle meyve ve sebze yetiştirilmesinin, dövme yaptırmanın, alınan ücretin düşük gösterilmesinin (yani vergi kaçırmanın), Kur'an-ı Kerim olan bir odada soyunmanın vb. gibi birçok eylemin günah olup olmadığını öğrenilmeye çalışılmaktadır.

* **Aileyle ve çevresel ilişkilerle ilgili sorular:** Bu içeriğe sahip 55 adet (% 28) soru tespit edilmiştir. Bu sorular; anne, baba, çocuk, eş, kardeşler, akrabalar ve komşular ile olan ilişkilerle ilgilidir. Kaçarak evlenenler ve bu sebepten aileleri tarafından dışlananlar, eşinden gizli iş yapan kadın veya erkekler, kayınvalidesi ile anlaşamayan gelinler, anne veya babasından helallik alamayanlar, evlatları mal yüzünden kendisine küsmüş yaşlılar ve komşularıyla sorun yaşayan insanlar Hatipoğlu'ndan dini tavsiyeler istemektedirler. Hatipoğlu ise bu sorulara İslam'ın aile üyelerine ilişkin belirlediği rol kalıpları ve geleneksel söyleme uygun bir şekilde cevap vermektedir. "Büyükler affedicidir, merhametlidir, küçükler alttan almalıdır, konuşarak anlaşmak gerekir, eşler birbirlerine karşı anlayışlı olmalıdır" vb. gibi ifadeler kullanan Hatipoğlu, yalnızca dini argümanlardan değil aynı zamanda geleneksel kalıplardan da istifade etmektedir.

Hatipoğlu'nun bu sorulara verdiği cevaplar vasıtasıyla ortaya çıkan söylem; anne-baba hakkı, adalet, saygı, sevgi, hoşgörü, yardımseverlik, sorumluluk, itaat vb. gibi değerleri ön plana çıkarmaktadır.

* **Ölüm, kader, kıyamet, cennet ve cehennem gibi kavramlarla ilgili sorular:** İzleyiciler tarafından yöneltilen soruların bir bölümünü bu tür sorular oluşturu-

maktadır. İnsanlığın kaçınılmaz bir gerçeği olan ölüm modern bilim için bir bilinmezlik iken ilahi dinler için sonsuz yaşama açılan bir kapı hükmündedir. Hatipoğlu'na ölümle ilgili olarak yöneltilen sorular bu insanlardaki bu kaygıyı ortaya koyarken aynı zamanda görsel bir canlandırmaya da vesile olmaktadır. Zira Hatipoğlu ölüm ve ölüm sonrası hakkında verdiği cevapları Kuran'a ve hadislere dayandırmakta ve onlar aracılığıyla elde edilen betimlemeleri dile getirmektedir. İntihar edenin ölüm sonrasındaki akıbeti, gözleri açık ölmenin manası olup olmadığı, dua ederek kaderin değiştirilip değiştirilemeyeceği, vefat edenlerin bu dünyaya duasının olup olmayacağı, ölümlerin dünya yaşamını görüp göremeyeceği vb. gibi ölüm, kader, ölüm sonrası ile ilgili çeşitli soruların varlığı tespit edilmiştir. Hatipoğlu'nun yaptığı iftar programında ölüm, cennet-cehennem ve kıyametle ilgili bölümler mevcuttur ve bu sorular vasıtasıyla iki bölüm arasında bir bağlantı sağlanmaktadır.

4.2. Ders Bölümü

Dini programların en temel özelliklerinden birisi de ders verici bir yöne sahip olmalarıdır. Nitekim Hatipoğlu'nun yaptığı iftar programı da dünya yaşamının düzenlenmesinde dikkate alınması gerektiği sıklıkla vurgulanan çeşitli dini dua, bilgi ve değerleri içeren anlatıları içermektedir. Bu kısımda genellikle bölünmüş bir ekran düzenlenmesi kullanılmaktadır. İkiye bölünen ekranın bir tarafından Hatipoğlu görünmekte ve konuyla ilgili konuşmaktayken diğer yarısında ise ele alınan konu başlıkları ve içerikler yazılı olarak yer almaktadırlar. Böylelikle izleyici için bir ders metni ve dersi anlatan din adamı figürü yaratılmaktadır. Program içerisinde parça parça aktarılan bu ders niteliğindeki anlatılar dört temel alanda oluşturulmaktadır.

* İbadet ve Dua ile İlgili Anlatılar: Programın bu bölümünde yer alan açıklamalarda Kur'an ayetleri veya hadisler vasıtasıyla günümüze kadar aktarılan duaların anlamlarının ve işlevlerinin ele alındığı tespit edilmiştir. Bu ayet ve dualar genel itibarıyla her şeye gücü yeten tek ve mutlak yaratıcı olarak Allah'ın varlığını onaylayan, insanların yalnızca O'na kulluk etmelerini bildiren, ölüm sonrası yaşamın varlığını hatırlatan içeriklere sahiptirler. Kur'andan alınan bu ayetlerin yanı sıra işlenen çeşitli dualar insanların dert ve sıkıntılarının giderilmesi konusunda Hatipoğlu tarafından izler kitleye tavsiye edilmektedirler.

Hume'a göre insan; yaşama ölüm, sağlıkla hastalık, bollukla yokluk arasında sürekli olarak boşlukta durmakta ve bunların dağıtımını çoğu zaman bilinmeyen nedenlerden kaynaklanmaktadır (2004:46). Hatipoğlu'nun önerdiği dualar ise bu durumda bulunan ve korku ve umut duyguları yaşayan insanların kaygılarını giderebilecek içeriklere sahiptir. Kazancın artması, hastalıklara şifa bulunması, çocuk sahibi olmak, tehlikelerden korunmak, dertlerden uzaklaşmak, iyi bir evlilik yapmak, nazardan korunmak, sınavlarda başarılı olmak vb. gibi çeşitli istekle-

rin gerçekleşmesi için tavsiye edilen bu dualar insanlara manevi çözüm yolları önermektedirler.

* **Aile yaşamı ve toplumsal roller ile ilgili anlatılar:** Hatipoğlu'nun programında en fazla ele alınan konuların başında aile, aile üyeleri arasındaki ilişkiler, dine uygun annelik, babalık, eşlik, evlilik kurumu, ebeveynlik ve evlat olma kriterleri ele alınmaktadır. Yine komşuluğun nasıl olması gerektiği veya ticaretin nasıl yapılması gerektiği çeşitli anlatılar aracılığıyla betimlenmeye çalışılmaktadır. Hatipoğlu'nun bu alandaki anlatıları doğumdan ölüme kadar olan sürenin tamamına ilişkindir.

Çocuklara karşı nasıl davranılması gerektiği, anne babaya itaat etmenin önemi, evlilik çağındaki kızlara ve erkeklere tavsiyeler, nişanlılık döneminde dikkat edilmesi gereken hususlar, evliğinin dini açıdan önemi ve anlamı da bu bölümdeki anlatılar arasındadır. Aile kurumunda kadınların ve erkeklerin hak ve sorumlulukları, eşlerin birbirlerine nasıl davranmaları gerektiği anlatılmaktadır. Eşlerin seçilmesi ile ilgili hadis ve dini bilgiler de izleyiciye aktarılmaktadır. Özellikle gelin ve kayınvalide arasındaki ilişkiler ele alınmakta ve iyi bir geçimin sağlanması için gerek dini gerekse geleneksel öğretiler dile getirilmektedir. Erkeklerin ve kadınların nasıl giyinmesi gerektiği de bu bölümlerde ele alınmaktadır. Bu noktada en önemli ilke cinsel bir cazibe yaratılmasından uzak durulmasıdır. Kadınların örtünmesi telkin edilirken, pantolon vb. gibi erkeklerin giysilerine benzer giysiler giymeleri uygun görülmemektedir. Özellikle vücut hatlarını belli eden kıyafetlerden uzak durulması belirtilirken süslenme ve dikkat çekme konusunda da izleyiciler uyarılmaktadırlar.

Bu bölümde Hatipoğlu, eşler arasındaki maddi, manevi sıkıntılara, evlenme, boşanma, mal paylaşımı, cinsellik vb. gibi konulardaki sorunlara dini kaynaklardan yola çıkarak çözüm önerileri getirmeye çalışmaktadır. Komşuların hakları, ticarete dikkat edilmesi gerekenler, sofrada nasıl davranılması gerektiği ve kul hakkı gibi çeşitli hususlar ise toplumsal yaşamda takip edilmesi gereken izlekler olarak ifade edilmekte ve olumlanmaktadır.

* **Ölüm Sonrası Yaşam ile İlgili Anlatılar:** Hatipoğlu'nun programında ölüm ve ölüm sonrası yaşam kavramları sıklıkla ele alınmaktadır. İnsanın ölüm zamanının nasıl belirlendiği, Azrail'in aynı anda birçok insanın canını nasıl alabildiği, ölüm anındaki bedensel reaksiyonların ölüm sonrası yaşamdaki akıbet hakkında neleri ifade ettiği gibi konular bu bağlamda ele alınmaktadır.

Hatipoğlu bu konudaki anlatılarını; öldükten sonra neler olacağı, kabirde iyi insanların ve kötü insanların başına neler geleceği, sorgu, amel defteri ve sırat köprüsü anlatıları ile güçlendirmektedir. Aslında yumuşak bir üsluba sahip olan ancak bu tarz anlatılarda daha ciddi ve kaygılı bir tutum takınan Hatipoğlu'nun; kıyametin kopuşu, insanların hesaba çekilişi ve cehennem hayatıyla ilgili anlatı-

ları korku ve dehşet uyandırıcı niteliktedir. Bu noktada dinin cennet vaadine ulaşma yolunda yapılması gerekenler programdaki tüm dinsel anlatılar ile açıklanmakta ve insanlara, ilahi kurallara bir ömür boyunca saygılı olmaları telkin edilmektedir. Hatipoğlu'nun bu bölümdeki anlatıları kıyamet, ölüm ve hesap günü kavramlarını sürekli canlı tutmaktadır.

4.3. Hikâye Bölümü

Hatipoğlu tarafından bu bölümde dile getirilen anlatılar peygamberlerin yaşamlarını, onların dünyevi saflığını, iyiliğini, adaletini, doğruluğunu vb. gibi özelliklerini ve mucizelerini ön plana çıkarmaktadır. Hatipoğlu başta Hz. Muhammed ve ailesi olmak üzere diğer peygamberlerin hayatından kesitler, halifelerin ve Hz. Muhammed döneminde yaşamış Müslümanların yani sahabelerin yaşantıları, tasavvuf ve İslam tarihinin önemli insanların başından geçenleri hikâyeleştirmektedir.

Hatipoğlu'nun ilahi bir ezgi, dokunaklı bir ses tonu ve olayın duygusal yönünü yansıtmayı başaran bir yüz ifadesi eşliğinde anlattığı hikâyeler, orada bulunan seyircileri oldukça etkilemektedirler. Bu hikâye anlatımı sırasında anlatılanları başıyla onaylayan, duygulanan ve hatta ağlayan izleyiciler ekrana yansıtılarak bu etkilenme gösterilmekte ve bir kitle iletişim aracı ile sağlanan dini atmosfer ortaya konulmaktadır. Bu durumda Hatipoğlu Sultanahmet Meydanında bir hikâye anlatıcısı konumundayken, televizyon ekranı ise hikâye anlatıcısını gösteren bir modern hikâye anlatıcısı rolü üstlenmektedir.

Hatipoğlu'nun anlatıları vasıtasıyla peygamber ve halifeler birer örnek model olarak sunulurken sahabelerin peygamber ile olan çeşitli hikâyeleri dini değerlerin belirlenmesi ve yaygınlaştırılmasında önemli rol oynamaktadırlar. Hikâyeler vasıtasıyla aslında izleyicilere çeşitli değerlerin olumlanarak aktarıldığı, çeşitli değerlerin ise eleştirilerek insanların bu değerlere yönelmemeleri konusunda uyarıldığı gözlemlenmektedir. Bu hikâyelerde aktarılan olumlu ve olumsuz değerler şunlardır:

Olumlu değerler: Adalet, Allah, peygamber, insan, anne, baba, çocuk ve hayvan sevgisi, saygı, affedicilik, tevazu, diğergamlık, cömertlik, itaatkârlık, inançlılık, sabır, tevekkül, şükretme, maneviyat.

Olumsuz değerler: Zalimlik, kıskançlık, şiddet, azgınlık, hazcılık, cimrilik, alaycılık, kibir, maddiyat, kindarlık, adaletsizlik, saygısızlık, bencillik, sabırsızlık, isyancılık, azgınlık, acımasızlık.

Hatipoğlu dini hikâyeleri anlatırken aslında dini değerleri de izleyiciye aktarmaktadır. Bu dini hikâyeler bir yanda tarihsel olanı, mitsel olanı temsil ederken diğer yandan ise günümüze ilişkin öneriler getirmektedir. Bu hikâyelerde temsil edilen olumlu ve olumsuz değerler, dini söylemin bir parçası olarak ve bu söy-

lem içerisinde anlamlı olacak şekilde yansıtılmaktadırlar. Buradaki önemli nokta bu değerlerin, dini bir kökeni olmadan gerçekten değerli olarak görülmemesidir. Örneğin Hatipoğlu'nun hikâyelerinde mal mülk bolluğu, zekâtı veriliyorsa ve bunlardan ötürü Allah'a şükrediliyorsa olumlanmakta, eğer bunlar yapılmıyorsa eleştirilmekte ve kötülenmektedir. Bu hikâyelerde aktarılan zalimlik, bencillik, arsızlık, alaycılık vb. gibi değerler ise İslam'a karşı kişi ve toplumların özellikleri olarak gösterilmektedir.

SONUÇ

Çözümleme sonucunda elde edilen veriler, izleyiciler ile Hatipoğlu arasında bir sevgi bağı olduğu izlenimi uyandıran temsilleri ortaya koymaktadır. Programa katılan izleyiciler Hatipoğlu'na soru sormadan önce yaptıkları konuşmalarda kendisine gerek şahsiyeti, gerekse yaptığı program dolayısıyla sağladığı dini yarar konusunda teşekkür ve dua etme davranışı göstermektedirler. Bu durum Postman'ın, dini programlarda soyut ve Tanrısal olan yerine vaizin ön plana çıkarıldığı yönündeki eleştirel yaklaşımını doğrular niteliktedir.

Televizyondaki dini söylemin; aile, ekonomi, ticaret, moda, tüketim, hukuk, sağlık vb. gibi birçok konu ile iç içe olduğu tespit edilmiştir. Programda cevaplandırılan soruların bir kısmı dinin uygulanış biçimine yönelik olmakla beraber dua ve ibadetlere ilişkin olanların bir kısmı dâhil çoğu soru insan hayatının genelini kapsamaktadır. Bu veri, dini değerlere olan yönelimin dünya algısını oluşturmada dikkate alındığını ve dini bilgilerin insanlar tarafından sorun çözme aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu noktada Hatipoğlu tarafından önerilen temel çözüm araçları manevi niteliktedir ve inananlara; sabretmeyi, dua etmeyi, Allah'a havale etmeyi, tevekkül etmeyi, razı gelmeyi ve kimi zaman da direnmeyi öğütlemektedir. Böylelikle dini değerler üzerine temellendirilmiş bir mekanizma geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bu mekanizma yalnızca manevi destek vermeye değil aynı zamanda insanlara dini açıdan doğru yollar göstermeye yaramaktadır. Dini emir ve yasaklar çerçevesinde önerilen bu yollar, modern bir toplumsal düzen içerisinde yaşayan insanlara dine uygun davranış modelleri önermektedirler.

İnsanların sahip oldukları rollere ilişkin bölümler vasıtasıyla aile, dini eğitim ve ahlâkın edinilmesi hususunda en önemli kurum olarak sunulmaktadır. Aile üyelerinin birbirleri üzerindeki hak ve sorumlulukları anlatılırken, Hatipoğlu dini ve geleneksel bir ölçüt kullanmakta ve erkeği ev dışı iş yaşamıyla eşleştirirken kadını ise ev içi yaşamla ve çocukların sorumluluğuyla tanımlamaktadır. Hatipoğlu aile yaşamında ilişkin olarak; hoşgörü, affedicilik, yardımseverlik ve paylaşma gibi değerleri ön plana çıkarırken peygamberin yaşamı ve ailesiyle ilgili çeşitli hikâyeler vasıtasıyla bu söylemini güçlendirmektedir. Programın genelinde ideal Müslüman olarak Hz. Muhammed'in örnek gösterildiği ve adeta bir prototip olarak idealize edildiği ileri sürülebilmektedir. Ancak Hatipoğlu, peygamberin

bire bir taklit edilmesinden ziyade onun gösterdiği ilkeler üzerinden hareket edilmesi ve modern dönemin koşullarının bu ilkeler çerçevesinde değerlendirilmesi yönünde liberal bir düşünceyi ileri sürmektedir. Hatipoğlu'nun anlatıları ve yarattığı genel izlenime göre Müslümanlar; örtünme, ibadet, kutsal semboller ve dualar ile olan bağlarını kopartmamalı, bununla birlikte belirli ilke ve değerleri çiğnememek koşuluyla modern yaşama eklenmelidirler.

Çalışmada elde edilen veriler ışığında, modern dönemde itibar edilmeyen ve seküler nitelikli değerlerle ikame edilen dini değerlerin, bu tarz dini programlar aracılığıyla temsil edilmeye çalışıldığı tespit edilmektedir. Ancak bu durum televizyonun inisiyatifinde ve yine onun belirleniminde gerçekleşmektedir. Çünkü bu temsil girişiminde din kavramı televizyon tarafından belirlenen kalıba yerleşmekte, reklamlar, görsel kültür, tüketim çerçevesinde belirlenen yeni bir bağlama oturtulmaktadır. Bu yeni bağlam ise dini olanın temsili ile dinin özü arasındaki mesafeyi artırmakta, özün anlaşılabilir olması uğruna yine o özü basitleştirmekte ve hatta değersizleştirebilmektedir. Dini programlarda izleyiciye aktarılmaya çalışılan değerler ise televizyonun eğlence, tüketim ve bunların sürekliliği üzerine kurulu genel işleyiş modelinin ortaya çıkardığı değerler karşısında yeterince temsil edilememektedirler. Bunun sebepleri arasında, dini programlardaki söylemin televizyon diline uygun haline getirilmesi ve izler kitlenin içerisinde bulunabilecek farklı kesimlerden olan insanları ötekileştirmekten imtina edilmesi yer almaktadır. Nitekim dindeki cezai ve caydırıcı unsurlar yerine şefkati ve ödülleri ön plana çıkaran ve bunu naif üslubuyla dışavurumcu bir şekilde gösteren Hatipoğlu'nun bu tavrının gerek televizyondan gerekse izler kitleden olumlu geri bildirimler aldığı programın uzun yıllardır sürmesinden ve izlenirlik verilerinden anlaşılabilirliktedir.

Modern düşüncenin, teknolojinin ve bilimsel bilginin dinin etkin olduğu alanları giderek daraltması karşısında dini söylemin kendine yeni alanlar açma gayretini sembolize eden televizyondaki dini yayınların önümüzdeki süreçte artarak devam edeceği öngörülmektedir. Böylelikle modern toplumsal düzen, insan ve değerler arasındaki etkileşim televizyon vasıtasıyla bir kere daha değerlendirilmeye aday görünmektedir.

KAYNAKÇA

Allport G W ve Vernon P E (1931) *A Study of Values*, Houghton Mifflin, Boston.

Baydar M Ç (1994) *İslam ve Radyo Televizyon*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Berger P L (2012) *Melekler Hakkında Söylenti Modern Toplumda Tabiatüstünün Yeniden Keşfi*, Ali Coşkun ve Nebile Özmen (çev), Rağbet Yayınları, İstanbul.

Berger P L (2015) *Kutsal Şemsiye Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, Ali Coşkun (çev), Rağbet Yayınları, İstanbul

Blackstone W T (2005) Dinsel Bilgi Sorunu: Felsefi Çözümlemelerin Dinsel Bilgi Sorununa Etkileri, Tuncay İmamoğlu (çev), Ataç Yayınları, İstanbul.

Bulaç A (2006) Din ve Modernizm, Yeni Akademi Yayınları, İzmir.

Cevizci A (2000) Paradigma Felsefe Sözcüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul.

Corm G (2011) 21. Yüzyılda Din Sorunu, Şule Sönmez (çev), İletişim Yayınları, İstanbul.

Derrida J (2014) Din, Derrida J ve Vattimo G (der), İnanç ve Bilim, Dudu Kundakçı ve Mehmet Emin Özcan (çev), Dost Kitabevi, Ankara, 11-76.

Fore W F (1987) Television and Religion: The Shaping of Faith, Values and Culture. Augsburg Publishing House, Minneapolis.

Fromm E (1950) Psychoanalysis and Religion, Yale University Press, New Haven.

Giddens A (2010) Modernliğin Sonuçları, Ersin Kuşdil (çev), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Güngör E (1998) Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Güngör N (2011) İletişim Kuramlar ve Yaklaşımlar, Siyasal Kitabevi, Ankara.

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/07/printable/080717_pope.shtml, erişim tarihi: 15.01.2016

<http://www.medyafaresi.com/haber/18-haziran-persembe-tv-reytingleri/714310>, erişim tarihi: 02.12.2015

<http://www.nihathatipoglu.com/biyografi.aspx>, erişim tarihi: 04.12.2015

<http://www.sabah.com.tr/dunya/2015/12/25/papadan-cagri-tuketim-sarhosu-olmayin>, erişim tarihi: 25.01.2016

Hume D (2004) Din Üstüne, Mete Tuncay (çev), İmge Kitabevi, Ankara.

Macit N (2010) Dünya Dil Sistemi ve Dini Söylem, Sarkaç Yayınları, Ankara.

Maigret E (2012) Medya ve İletişim Sosyolojisi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Newman J (1996) Religion vs Television: Competitors in Cultural Context, Praeger Publishers, Westport.

Postman N (2010) Televizyon Öldüren Eğlence Gösteri Çağında Kamusal Söylem, Osman Akınhay (çev), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Subaşı N (2014) Din Sosyolojisi, Dem Yayınları, İstanbul.

Şeriatı A (2005) Medeniyet ve Modernizm, İsa Çakan (çev), Yeni Zaman Yayınları, İstanbul.

Tillich P (2000) Din Felsefesi, Zeki Özcan (çev), Alfa Yayıncılık, İstanbul.

Selçuk İletişim, 2017, 9 (4): 189-210

Tolstoy (2009) Din Nedir, Tuncay Türk (çev), Oda Yayınları, İstanbul.

Touraine A (1995) Modernliğin Eleştirisi, Hülya Tufan (çev), Cogito Yayınevi, İstanbul.